

E Ano Ngayon?: Pagbabaybay, Wika, Pagsasalin

U Z. Eliserio

Maglalata sa papel na ito ng teorya ng wika na ituturing itong isang di-biyolohikal na anyo ng buhay. Mula sa perspektibong ito, mabibigyan ng bagong kahulugan ang buhay mismo, gayundin ang reproduksyon, kamatayan, imortalidad, paggawa, at pakikipagtunggali. Irepresenta ang teoryang ito sa pamamagitan ng pagpapaliwanag ng mga dominanteng pananaw tungkol sa pagsasalin sa Pilipinas.

May tatlong bahagi ang papel. Una, tatalakayin ang ugnayan ng pagsasalin at Filipino, ang wikang pambansa. Pangalawa, magbibigay ng mabusising pagbabasa sa librong *Translating the Sugilanon* ni Corazon Villareal. Pangatlo, isisiwalat ang kritisismo ng *Contracting Colonialism* ni Vicente Rafael ni Ramon Guillermo sa kanyang *Translation and Revolution*. Inilalantad ng pulitika ng pagsasalin ang kalikasan ng wika.

Ang Pagsasalin ng Rehiyunal na Panitikan

Bilang bahagi ng seryeng Panitikang Pilipino mula sa dekada nobenta, kasama sa layunin ng mga antolohiyang *Dulaang Hiligaynon*, *Panulaang Cebuano*, at *Panulaan at Dulaang Leytenhon-Samarnon* hindi lamang ang pagsasalin ng rehiyunal na panitikan tungo sa wikang pambansa, kundi ang paglikha ng wikang pambansa mismo. Tinangka ito ng mga editor at tagasalin sa iba't ibang paraan. Si Jaime Biron Polo, halimbawa, mula sa panitikan ng Leyte at Samar, tinangkang iabandona ang estruktura at

bokabularyong Tagalog. Kaya hindi isinalin “ang salitang *ca-ru-ca-yac*an bilang *talakayan* (Tagalog) o kaya’y *pag-uusap* (Tagalog), isinalin ito bilang *pag-iistorya*” (Polo 26). Samantala, may dalawang dahilan si Don Pagusara sa pagpapanatili ng mga salitang Cebuano sa kanyang mga salin: sa interes ng tugmaan at retorika, dahil teknikal ang mga salita (halimbawa: “kulilisi”). Gayundin, may klaster ng mga salitang pinanatili niya sa orihinal nilang anyo, pero hindi siya nagbigay ng dahilan para dito. Kasama rito ang mga salitang “gugma” at “kasingkasing” (Pagusara xxii).

Pinakahayag si Rosario Cruz-Lucero sa kanyang politika ng pagsasalin. Pangunahing mga konsiderasyon para sa kanya, halimbawa, ang usapin ng kanon, pati na rin ang pagpapalawak ng estetika ng mga mambabasang hindi Ilonggo (i.e. iyong mga nasa sentrong Manileño/Tagalog) (Lucero 31). Tinutuligsa ni Lucero ang pagpasok ng mga salitang Ilonggo sa mga salin sa Filipino na “token” lamang ang estado, at ibinibida ang modernong tendensiya na magpasok ng mga salitang Ilonggo sa wikang Filipino kahit na hindi madulas (madulas para kanino?) ang salin, kahit may katumabas naman ang mga ito sa Tagalog. Estratehiya rin ni Lucero ang pagdaragdag ng salita sa salin na wala sa orihinal mismo. “Layon naman ng ganitong uri ng malayang pagsasalin ang pagpapaigting ng kontekstong kultural ng orihinal” (34). Halimbawa ni Lucero dito ang pagsasalin niya ng “sanduco” (itak). Hindi lang sa hindi niya ginamit ang “itak,” hindi rin niya ginamit ang “sanduco”! Ang ginamit niya ay “espading,” na itak na gamit sa pagputol ng tubo. Gayundin, pinanatili niya ang “tagbalay” imbes na isalin ito sa “tao po,” at ang sagot ditong “saka” ay hindi niya isinalin bilang “pasok” kundi “panhik” (ikumpara sa Villareal 114).

Gumagamit din si Lucero ng mga laping Ilonggo: “*ginakilala* sa halip na *kinikilala*, *nagahangad* sa halip na *naghahangad*, *nagakain* sa halip na *kumakain*, *ginsabi* sa halip na *sinabi*” (Lucero 38). Minabuti ring iniwasan ni Lucero ang pag-uulit ng mga pantig, katangian ng Tagalog pero hindi kinakailangang maging katangian ng Filipino. Itong huli ay rekomendasyon din ni Teresita Maceda (167; para sa kaniyang kritisismo sa mga salin ni Pagusara mula sa Cebuano, tingnan ang pp. 169-171).

Nilikha at patuloy na nililikha ang wikang pambansa. Malay ang mga tagasalin sa seryeng Panitikang Pilipino na tereyn ng tunggalian ang pagsasalin (Polo 27). Sagot ni Lucero sa mga magtuturing na “katawa-

tawa” ang uri ng Filipino na “naghahalo-halo”: “Naging kumbensyong pampanitikan . . . ang komikong promdi . . . na halo-halo kung magsalita. Komiko din ang dating ng mga ita, bakla, at lahat na itinuturing ng ‘urbanisadong’ lipunan na naiiba sa kanila” (36).

Paglikha ng Wika

Sisimulan ni Villareal ang kanyang libro sa isang anekdota. Maling-salin daw o miskomunikasyon ang “Hiligaynon.” Tinanong kasi ng mga Espanyol kung ano ang tawag sa taong kanilang nakaengkwentro sa Ilog Panay. Sagot sa kanila, “manog-ilig sang kawayan.” Inakala ng mga Espanyol na tumutukoy ito sa lahat ng tagaroon, imbes na sa mga nag-iilig lamang ng kawayan (3). Ang natutuhan ni Villareal dito, minsan hindi ang “tamang” salin ang nabubuhay. Maaari pa nating palawigin: nililikha ang mga pangalan, nililikha ang mga salita. (Ang “manog-ilig sang kawayan” ay naging “iligaynon” na naging “Hiligueynes.”) Maaari pa lalong palawigin: pagsasalin ay paglikha. Ang mabusising pagbabasa sa *Translating the Sugilanon: Re-framing the Sign* ay mailalahad ang mga argumento sa likod ng kabatirang ito.

Alinsunod sa postkolonyal na teorya, para kay Villareal, walang “English,” ang mayroon lamang ay “english,” o “englishes” (69). Gayundin, tinatanggihan niya ang tinatawag niyang “TagFilipino,” i.e. iyong Filipino na Tagalog lang naman talaga (103). Kinuwento niyang noong dekada 20 hanggang 40, may mga iskolar na ninais tanggalin ang mga salitang hiram mula sa Espanyol mula sa Hiligaynon (118-9). Ang wika, “Filipino english” man o ang wikang pambansa, ay nililikha. Ano-ano ang mga hakbang natin sa prosesong ito ng paglikha ng wika?

Inirerekomenda ni Villareal na balikan ang ating mga ugat (kahit hindi “atin” talaga) sa ating pagbuo ng bagong wika (6). Tanong niya, paano magsasagawa ng pagtanggì at subersyon sa kapangyarihan gamit ang salin (22, 28)? Nasasalat ni Villareal ang potensyal na kapangyarihan ng pagsasalin dahil, ayon nga kay Jakobson, lahat ng komunikasyon ay pagsasalin (27). Sa kanyang balangkas na gamit, ang semiyotika, nauusig ni Villareal ang ideya ng isahang tumbasan sa pagsasalin, gayundin naitutulak niya ang nosyong walang hanggan ang pagsasalin (28). Kung gayon ang komunikasyon, ang wika mismo, ay nananatiling bukas, bukas sa interpretasyon at pagbabago. Kung gayon, ang ginagamit sa pang-aapi

ay maaaring gamitin sa pagrerebolusyon laban sa pang-aapi. Para sa mga mananakop, ang maling salin ay “mahinang pagbabasa,” pero para sa mga lumalaban sa pananakop, ang maling salin ay paglikha (43).

Ang nais ni Villareal ay “mapanlikhang poetika ng pagsasalin” (31), na kaniyang binigyang-kahulugan bilang “the translator’s resistance to the colonial network of power through variations in the translation act” (90). Bakit kailangan nito? Ang pagsasalin para kay Villareal ay usapin ng kapangyarihan (5). Ginamit ito ng mga Espanyol sa kanilang pananakop (18). Binigyang-diin niya, halimbawa, na hindi isinalin ng mga pari ang mga susing salita ng kanilang relihiyosong literatura, tulad ng “Dios” at “Espiritu (15; ikumpara sa Rafael 20-21). Gayundin, ipinaliwanag ang wikang Hiligaynon sa pamamagitan ng mga kategorya ng baralilang Espanyol (Villareal 19, 42; ikumpara sa Rafael 27). Sa ganitong paraan hindi naiintindihan ang mga katangian ng mga wikang katutubo. Binanggit ni Villareal na mas mabuting intindihin ang Hiligaynon sa lente ng “aspect” imbes na “tense” (tingnan ang 81). Ang mga usapin tungkol sa balarila ay nasa isip pa rin ni Villareal hanggang sa pagsasalin niya ng mga sugilanon papuntang Ingles. Ayon sa kaniya na ang problema ng “dangling” at “misplaced modifier” ay hindi matatagpuan sa Hiligaynon (77; ikumpara sa 32, 69).

Maiuugnay ang “pagbalot” na ito (ng Espanyol sa mga wikang Filipino) sa sinuring teksto ni Villareal, na nakasalin sa Hiligaynon pero ang simula’t dulo ay nakasulat sa Espanyol (15). Binabalot ng Espanyol ang wika at literaturang Filipino, sa ganitong paraan ay kinokolonisa ito. Ganito naman ang proyekto ng mga kolonisador kahit sa iba nilang sinasakop. Ayon kay Villareal, nang matutuhan ni Columbus ang salitang “cacique,” itinanong niya kung ano ang katumbas nito sa Espanyol imbes na ano ang kahulugan nito para sa mga katutubo (25). Hindi lang iyon, ginamit pa nila ang wikang katutubong Nahuatl para pahinain ang ibang katutubong wika (25-26). Maaari kaya nating iugnay ito sa kaso ng Tagalog, Filipino, at ang mga rehiyunal na wika sa Pilipinas? Babalikan ang isyung ito sa ibabang bahagi ng papel.

Ano ang mga katangian ng pagsasalin sa kolonyal na Espanya? Ayon kay Villareal, ito ay unidirectional (i.e. mulang Espanyol papuntang mga bernakular na wika, kasi tayo ang may matutuhan mula sa kanila, at wala silang kailangan mula sa ating mga gawa), gayundin ito ay dumadaan

sa censorship, at isa pa'y nalalathala sa Maynila, na siyang sentro ng kapangyarihan (21).

Ang proyekto ni Villareal ay pagsasalin ng mga sugilanon mula Hiligayon tungong Ingles at Filipino. Ano-ano ang mga taktika niya sa gawaing ito? Bagaman nakapagtataka sa unang sulyap, may saysay ang sala-salabat na diskusyon ni Villareal ng kultura, pulitika, wika, ekonomiya, kasaysayan, at pagsasalin. Narito ang kaniyang mga tanong sa pagsasalin: ano ang isasalin, papunta sa anong wika, ano ang tatanggalin, ano ang idadagdag (125)? Pero, bago ang lahat ng ito, ano nga ba ang pagsasalin?

Inilista ni Villareal ang anim na terminong Hiligaynon na mailalapat sa pagsasalin (32). Una, sa paggamit ng laping “gin” sa “ginbinisaya” (ginawang Bisaya), pangalawa ang “luad” (kopyahin, gayahin), pangatlo at pang-apat ang “hubad” at “lubad” (buksan), panlima ang “ginbiao” (ang “Biao” ay “spring”), at pang-anim ang “ginpahamtang” (matatag). Samantalang ang unang dalawa’y mas tradisyonal (i.e. isahang tumbasan) ang tingin sa salin, may espasyo para sa subersyon sa pangatlo hanggang pang-anim. May potensyal sa pakikipagtunggali.

Paano papaganahin ang subersibong potensyal na ito? Rekomendasyon ni Villareal, pag nagsasalin ng sugilanon, laging isipin ang mga espisipikong katangian ng wikang Hiligaynon, gayundin ang kasaysayan at kultura nito (32, 69). Kinonekta rin ni Villareal ang pagbabalik sa ugat na ito, ang historikal na pananaw, sa tatlong bagay, una, sa pag-intindi ng nilalaman ng sugilanon, pangalawa, sa pag-intindi ng anyo ng sugilanon, at pangatlo sa paglikha ng wikang pambansa, iyong Filipinong hindi lang basta Tagalog.

Halimbawa, sa kaniyang pagtingin sa mga “kamag-anak” na teksto ng sugilanon, naipapaliwanag ni Villareal ang aatakinin ng iba bilang “baduy” sa likha ni Jalandoni, ang “Si Anabella.” Ang imahen dito ng matiising nanay ay maiuugnay sa mga dasal at relihiyosong literaturang bahagi ng pinagmumulang tradisyon ni Jalandoni (17). Ito ang kaso sa nilalaman, at siya ring kaso sa anyo ng sugilanon. Ang “sugilanon” ay may imahen o dating ng kumbersasyon o kwentuhan (13). Usapan habang nakatambay, kumbaga. Ang pagiging maluwag nito o episodiko ay ikinabit ni Jalandoni sa mga novena, na binubuo nga ng mga episodiyong magkakaugay pero hindi maintindi sa kawsal na relasyon, imbes ay binibigkis ang mga ito ng tema (ikumpara sa 40, 87).

Isa sa pinakaimportanteng pinag-ugatan ng sugilanon (kasama na rito ang *composo*, *Almanake*, at panglet [14]) ay ang korido. Ang mga unang nobelang Hiligaynon (na dati'y sugilanon din ang tawag, bago naimbento ang terminong “sugilambong”), ay mga korido sa anyong prosa (37-38). Binibigyang-pribilehiyo ni Villareal ang jeneyalojing ito dahil mahalimuyak para sa kaniya ang subersyon ng anyo ng korido mismo (i.e. mas iigting ang pagiging palaban ng sugilanon pag inugnay ito sa palaban ding porma ng panitikan) (55).

Pero ano nga ba ang korido? Ito ang tinatawag na metrical romance. Sa Tagalog, hinati ito sa mga tulang may tig-aapat na taludtod bawat saknong, at tiglalabindalawang pantig bawat taludtod (awit), at ang tiglilimang taludtod bawat saknong, at tigwawalong pantig bawat taludtod (korido), pero ayon kay Villareal, sa Hiligaynon ay walang ganitong paghahati. Pinapaksa nito ang mga bisyon, aparisyon, adventure, romansa, pag-ibig, pangingidnap, pang-aakit, at chivalry; ilan sa mga batis nito ay kuwentong bayan at relihiyong literatura; at kasama sa mga katangian nito ang kumplikadong banghay, stock na parilala, paulit-ulit na sitwasyon at naratibo, stereotyped na imahen, at iyon na ngang “leisurely narrative pace” (39-40). Ang kasaysayan ng korido ay kasaysayan ng mapagpalayang salin at tunggalian para sa kahulugan. Tanong nga ni Villareal, nagkaproblema ba ito sa censorship dahil ito ay makasalanan, o dahil ito ay pulitikal (38, 48-51). Bukas kasi ito sa pag-aangkop ng manunulat, pagbabago ng mga mambabasang nagpapasahan, ito ay pambubulgar sa orihinal na teksto. Samantala, dalisay ang pagsasalin sa relihiyosong literatura (42). Ang mga kopya nito’y kadalasang walang nakalintang naglathala, at nagsalin, at kung mayroon mang nakasulat na awtor, pseudonym ang gamit nito. Samantala, kailangan ng mga relihiyosong literatura ng patunay na sila ay tama pagdating sa doktrina (44-45). Ang mga korido ay pinasukan ng mga elemento ng loa, at meron pa ngang pumapaksa sa isang kumain ng sobrang daming santol kaya natubol ang pagtae (47).

Bahagi rin ng pagtutol ng korido sa awtoridad ang pagbuwag nito sa nosyon natin ng Awtor. Ayon kay Villareal, mabibilang sa lumilikha sa korido ang mga sundalo, marino, pari, ladino, manunulat, mang-aawit (48).

Sa ganitong lente natutuligsa ni Villareal ang pagtimbang sa sugilanon gamit ang mga standard ng Kanluran (36, 61). At sa kanyang pagkwestyon sa standard ng “magandang pagsusulat,” kinukwestyon nya

rin ang standard ng “magandang pagsasalin.” Bukod sa pagsubok sunurin ang sintaks ng Hiligaynon sa kanyang pagsasalin dito sa Ingles, pinapasok din ni Villareal ang mga salitang itinuturing niyang hindi maisasalin, tulad ng “banig” at “kumpare.” Kasama rin dito ang pagtangkang isalin ang mga idioma (isinalin ni Villareal ang “Nakasukad na ako” bilang “The rice is ladled out now”), kahit na hindi “magandang Ingles” ang resulta nito (66-67, 69, 71). Ang “magandang Ingles” ay hindi “Maganda” (malaking titik M), i.e. walang Platonikong ideyal ng Ingles na siyang ituturo pag sinabing balikong anino ang mga pangungusap na likha sa salin ni Villareal. Inusig din nya ang fetisismo para sa ekonomikong estilo, at ipinagtanggol ang pag-uulit-ulit (85, 87). Malay sa kanyang layunin kung bakit nagsasalin, naipagtanggol ni Villareal ang literal na pagsasalin (117; para sa nosyon ng layunin at skopos sa pagsasalin, tingnan ang Vermeer 221-232).

Dahil nga’t hindi niya tinitingnan na nyutral na proseso ang pagsasalin, kinikilala rin ni Villareal ang pulitika ng Filipino. Halimbawa, binigyang-diin nya na humihiram ang *Diksiyonaryo ng Wikang Filipino* mula sa Ingles, pero hindi sa mga rehiyunal na wika (ang tinutukoy niya rito’y ang edisyong 1989; tingnan ang Villareal 101). Pinuri niya si Reynaldo Duque na nagsasalin mula Ilocano papuntang Filipino, na pinapalabas ang mga idioma, at salitang Ilocano, at hindi pinapaikli ang mga pangungusap para sundin ang batayan ng “magandang Filipino” (Villareal 106-7). Ilan naman sa mga estratehiyang ginamit ni Villareal sa pagsasalin mula Hiligaynon papuntang Filipino ay ang paggamit ng mga laping sa Hiligaynon at hindi sa Tagalog natatagpuan, paggamit ng mga salitang Tagalog na pinakamalapit sa salitang Hiligayon (halimbawa, “singhal” dahil “binghal” ang orihinal), paggamit ng noun phrase imbes na verb (“pag-unawa” vs. “naunawaan”), at pagpapanatili ng mga salita (kung “banig” ang nanatili sa Ingles, “handurawan” naman ang sa Filipino) (109, 113-5). Makapangyarihan ang pag-aaral ni Villareal, at ang mga implikasyon nito’y matatalakay sa kasunod na seksyon.

Mula sa Wika, Tungo sa Wika

Noong 2015, inis na inis ako pag nakakakita ng mga advertisement ng mga “supplementary products,” una dahil mapagsamantala ang mga ito (pampaputi ng balat, pampalakas di-umano ng sex drive), at pangalawa dahil nasa Ingles ang disclaimer nito sa dulo: “No approved therapeutic

claims.” Dahil nga mapanlinlang, naroon ang disclaimer para babalaan ang mga mamimili tungkol sa mga produktong ito. Pero dahil nasa wikang Ingles (wag nang isama pa ang lebel ng diskursong kailangan para maintindihan ang “therapeutic claims”), hindi rin nito napoprotektahan ang mga nanonood ng advertisement laban sa panloloko. Pero nitong 2016, sa wakas ay nagkaroon na ng Filipinong babala sa dulo ng mga patalastas: “Ang _____ ay hindi gamot at hindi dapat gamiting gamot para sa anomang karamdaman.” Sa wakas ay may tamang warning na para sa mga insecure (ginawang insecure) tungkol sa kulay ng kanilang balat at tindi ng libog. (Kulang na lang, ipagbawal ang mga walang kwentang produkto mismo.)

Habang hindi pa dumarating ang babala sa Filipino, dahil nga inis, isip ako nang isip kung paano ko isasalin ang “No approved therapeutic claims.” Hirap na hirap ako sa “therapeutic,” pero hindi rin ganung kadali ang “claims.” Ang solusyon pala, umigpaw sa lebel ng mga salita at isalin ang mensahe. (Ang naisip ko na kasing pinakamalapit ay: “Hindi ka gagaling dito.”) Narito kung gayon ang pinakasimpleng kabatiran ng Araling Salin, ang maaaring sabihin nating pundasyon ng pag-iral nito: hindi simpleng gawain ang pagsasalin. Kung maaaring humiram ng termino mula sa teoryang panliteratura, defamilyarisasyon ang Araling Salin ng pamilyar (di-umano) na penomena ng pagsasalin. Binubusisi nito ang pagsasalin, at hindi lang sa isyu ng tama ba o mali ang salin. Sa kaso ng halimbawa ko, ang isyu ay ang wika ng babala, ang orihinal nito ay Ingles. Hindi ito magiging problema kung marunong naman ang mga nakakapanood ng ad ng Ingles. Nakakapagtaka at nakakaasar nga na ang abisong magpapalam sa kanila tungkol sa posibleng panganib ng produktong baka gugustuhin nilang bilhin ay nasa wikang hindi nila naiintindihan. Pumapasok na ngayon ang Araling Salin tila ba labas-sa-saling-paksa, ang impetus sa likod ng pagsasalin. Katulad din ng teoryang pampanitikan na hindi maiwasang paksain ang mga tila ba’y nasa labas ng literatura (pulitika, ekonomiya, kasarian, kapangyarihan), hindi maaaring pag-aralan ang pagsasalin nang hindi napapasok ang iba’t ibang usaping sa unang sulyap ay wala namang kinalaman dito.

Mula sa pagsasalin ng ad, pumunta naman tayo sa mas seryosong usapin ng kolonyalismo (bagaman, kung iisipin, may pagkakalapit din sa pagkalunos-lunos ang modernong pagpapatalas at pananakop ng mga

Espanyol). Mainam ditong banggitin ang pamumusong na matatawag (hindi ito ang ginamit na termino) ni Tomas Pinpin na inilarawan ni Rafael sa *Contracting Colonialism* (83). Iba ang estratehiya ni Pinpin sa kanyang librong di-umanong gabay para sa mga nais matuto ng Espanyol. Kaiba sa mga misyonaryong nagsisimula sa pagsasakategorya at pagpapakain sa Tagalog sa gramatikang Espanyol, imbes si Pinpin, nagsimula sa pagbibilang. Ang “isa” ay “uno,” ang “tatlo” ay “tres,” atbp. Ayon nga kay Rafael, posibleng walang hanggan ang paglilistang ito. Gayundin, sa ibinigay na awit ni Pinpin, alinsunod sa gawain ng mga ladino, may Tagalog na beryson at saling Espanyol, isinasakripisyo ni Pinpin ang “tapat” na pagsasalin para mailigtas ang tugmaan. Sa kaso naman ng isyu ng tamang laping (para sa “kasarian”) ilalagay sa salitang Espanyol, tiningnan ito ni Rafael sa lente ng “sugal.” Bahagi ito ng estratehiya di-umano na itinuturo ni Pinpin para madelay ang “shock” at sapak ng mga Espanyol. Kung anoman ang epistemolohikal na estado ng interpretasyon ni Rafael (totoo ba ito o paglalaro lamang ng isang privileged na ilustrado mula sa Cornell?), maaari nating hugutin mula rito ang isang mapagpalayang insight, bahagi ang pagsasalin sa tradisyon ng paglaban sa kolonyalismo sa Pilipinas. Natratransforma nito ang ating kasaysayan mulang kasaysayan ng pagkaapi (panahon ng Kastila, panahon ng Amerikano, panahon ng Hapon...), tungo sa kasaysayan ng pakikipagtunggali.

Kaso’y hindi rin maaaring wag pansinin ang ilan pang pagsasalang nagaganap. Isa na rito ang pagsasalin ni Rafael ng kasaysayang Filipino para sa audience na Inglesero, na alinsunod kay Zeus Salazar ay pwede nating tawaging “pangkaming pananaw,” as in, “Tingnan n’yo kami, meron din kaming subersyon sa lebel ng wika, resisting subjects din kami!”

Isa pa ay ang puntong inusig ni Ramon Guillermo sa *Translation and Revolution*. Inatake ni Guillermo ang implikasyon ni Rafael, gayundin nina Reynaldo Ileta at Floro Quibuyen, na kinailangan ng mga Filipino ang bokabularyong banyaga para makapaghain ng kritisismo sa kolonyalismong Espanyol (209). Sa isang email na isinama sa mga talahuli ng *Translation and Revolution* (256), sinagot ni Rafael ang kritisismo ni Guillermo at binigyang-diin ang mga estratehiya ni Pinpin na siya ngang diniskas ko sa mga unang talata. Tanggap naman ang punto ni Rafael tungkol kay Pinpin. Romantiko pa nga ang paglarawan niya sa gawain ng huli na maaari nga raw isipin bilang “unceasing guerilla warfare.” Siyempre pa, hindi niya

masasagot sa isang email lamang ang makapangyarihang kritisismo ni Guillermo, na sinabing “the transcendentalizing impulse may in fact be more of an intellectualistic illusion. Sacrificing one’s life for some great and glorious idea like ‘God’ and ‘Nation’ are presumably much more dignified and excellent options for most intellectuals than dying for a miserable sack of rice on a dirt road in the middle of nowhere” (201).

Ang pagsasalin at Araling Salin at kultural na kritisismo ay tereyn ng tunggalian, at ang pinaglalabanan nina Guillermo at Rafael ay ang magiging dominanteng pagtingin sa rebolusyon at bayang Filipino. Gustong ibalik ni Guillermo sa lebel ng katawan ang usapan, pagkain muna bago mga ideya. Hindi sa hindi mahalaga ang mga ideya para kay Guillermo. Ang punto niya’y kadalasan ngang ipinagkakait ang yaman ng mundo ng mga ideya sa mga taong pinagkakaitan din ng pagkain.

Mainam nang ipasok dito ang diskusyon ng wika bilang di-biyolohikal na anyo ng buhay. May ikukumpisal ako. Hindi naman talaga buhay ang wika, biyolohikal man o hindi. Pero ang twist, di rin naman buhay ang buhay. Imbes, pareho silang makina. Konsepto nina Gilles Deleuze at Felix Guattari ang makina. Bahagi ito ng kanilang ontolohiya. Paliwanag ni Brent Adkins, naniniwala ang dalawa na hindi gawa sa magkakaibang bagay ang mga umiiral sa sansinukob (2). Walang saray sa metapisika nina Deleuze at Guattari. Ganito rin ang paliwanag ni Michael Hardt. Sabi niya, “The human, the machinic, and the natural are all one” (“Reading Notes on Deleuze and Guattari”). Totoo ba ang asersyon na ito? Para kina Deleuze at Guattari, hindi iyon mahalaga. O, mas mahalaga sa pagiging totoo ng isang ideya ang pagiging interesante o kamangha-mangha nito (82). Sa bawat asersyon imbes na “Totoo ba ito?” ang tanong natin ay “E ano ngayon?” Tunghayan natin, kung gayon, ang mga asersyon nina Deleuze at Guattari sa *Anti-Oedipus*:

Everywhere it is machines—real ones, not figurative ones: machines driving other machines, machines being driven by other machines, with all the necessary couplings and connections. An organ-machine is plugged into an energy-source-machine: the one produces a flow that the other interrupts. The breast is a machine that produces milk, and the mouth is the machine coupled to it. The mouth of the anorexic wavers between several functions: its possessor

is uncertain as to whether it is an eating-machine, an anal machine, a talking-machine, or a breathing machine (asthma attacks). Hence we are all handymen: each with his little machines. For every organ-machine, an energy-machine: all the time, flows and interruptions (1-2).

Pag kinabit ang makinang Pinpin sa makinang Rafael, nagkakaroon ng makinang gerilya/ladino. Pag kinabit ang makinang Rafael sa makinang Guillermo, ang produkto’y makinang polemiko. Pag hindi kinabit ang makinang bibig ng makinang tao, ang resulta’y makinang bangkay. Pag kinabit ang makinang manggagawa sa makinang kapitalismo, makinang pagsasamantala ang umiiral.

Nagiging maliwanag ang lahat gamit ang kategoryang ito. Ang makinang tagasaling Villareal, pag kinabit sa Hiligaynon, ang produkto’y makinang “english,” o di kaya’y makinang wikang pambansa na hindi lang makinang TagFilipino. Nagbubukas din ito ng kritisismo. Sa kanilang introduksyon sa espesyal na isyu ng *Kritika Kultura* tungkol sa sanaysay na Filipino, itinanong nina Guillermo at Martin Villanueva kung, nasabi na ngang kay husay-husay ng Taglish at ng englishes, bakit hindi ito ginagamit ng mga postkolonyal na iskolar at manunulat (623-4). Ito rin ang pwedeng itanong kay Villareal, dahil pino o mahusay na Ingles naman ang gamit niya sa kanyang *Translating the Sugilanon*. Kaso ba ito ng kontradiskyon? Oo. Pero kailangan ding alalahanin na ang makinang si Villareal ay nakakabit sa makinang akademya, kung gumamit sya ng makinang Taglish para isulat ang kanyang makinang tisis masterado’y ang kinabit sa kanya’y makinang rejection, at tuloy nito’y kakabit sya sa makinang kawalan ng trabaho.

Hindi pa ito ang kaso ng makinang Filipino. Magpasahanggang ngayo’y nililikha at binubuo pa rin ang wikang pambansa. Bagaman mayroon na ring nagbabantay at tagapaghusga ng di-umano’y madulas na Filipino, hindi pa sila entrenched sa kapangyarihan tulad ng mga administrador ng Ingles. Ang oportunidad nina Lucero at Villareal noong dekada nobenta’y oportunidad pa rin natin ngayon. Syempre pa, maraming balakid. Nariyan halimbawa ang *WIKApedia* Booklet, na mula sa Presidential Communications Development and Strategic Planning Office, na nagsasabing “kumusta” imbes na “kamusta” ang dapat gamitin

dahil galing ito sa “como esta” na Espanyol. Dagdag pa: “Ang comadre ay naging kumadre, hindi naman kamadre” (59). E bakit hindi na lang “como esta” ang gamitin kung gayon? O, sa mas mahinahon na wika, walang batas sa korupsiyon (korapshon!!!) ng mga salita.

Ang nosyon ng tamang Filipino ay ipinaglalaban din ni Virgilio Almario, Pambansang Alagad ng Sining at kasalukuyang direktor ng Komisyon sa Wikang Filipino. Sa isang artikulong lumabas sa *Diyaryo Filipino* noong 1992, inatake niya ang suhestyon ni Teresita Maceda na, alinsunod sa paglalaping Bisaya, maaari nang sa Filipino wag na lang mag-ulit. Kaya, halimbawa, “pagmahal” na lang imbes na “pagmamahal” (Maceda 175). Problema para kay Almario ito, dahil nga iba ang ibig sabihin ng “pagmahal” (halimbawa, “pagmahal ng pagiging ina,” “pagmamahal ng pagiging ina”). Ibinigay pa niyang halimbawa ang “pagpupugay” (na pagbibigay pugay) at “pagpugay,” na ayon sa kaniya ay nangangahulugang “pagwasak ng dangal at puri” (Almario 33). Pero hindi naman ito problema sa lahat ng salita. Halimbawa na lang ang “pagmamaneho” at “pagmaneho.” Gayundin, inusig ni Almario si Consuelo Paz sa paggamit na “mey” at “kelangan,” na ayon sa kanya’y hindi nababagay pag “ang isinusulat ay tipong seryoso, gaya nga ng isang pambungad sa isang pormal na pag-aaral sa akademya” (29). Dalawang punto. Una, talamak ang paggamit ni Paz sa “mey” at “kelangan” sa kanyang *Ang Wikang Filipino: Atin Ito*, na pormal na pag-aaral sa akademya. Pangalawa, sa sanaysay ni Almario mulang 1992, ginamit niya ang “seryoso,” pero noong 1981 ay ipinahayag nya ang kanyang agam-agam tungkol dito, na baka ito’y likha ng mga “edukado.” Inilarawan nya ito bilang “kakuwanan,” kasama na ang “bentahe” at “responsibilidad.” Pagpapatuloy ni Almario, “hindi naman gaano gamitin ang mga ito sa ordinaryong usapan ng taumbayan at mas lumalabas sa sulatin ng mga edukado” (6, may diacritics ang “gamitin” at “sulatin” sa orihinal). Labing-isang taon pagkatapos, ginagamit na rin ni Almario ang “seryoso.” Marahil ay nakita niyang tanggap na rin ito ng mga karaniwang tao. At iyon din ang magiging tadhana ng mga inusig ni Almario tulad ng “obhektibo,” “panatisisimo,” at “aspeto,” isama na ang “konsistensi,” “palisi,” at “balyus” (40), at iba pang salitang inilagak nya sa impyerno gamit ang katagang “siyokoy” (32, 44). Mayroon bang batas ang korupsiyon? Hindi ba’t “shokoy” dapat ang pagspel? At ano ang gagawin natin sa “nanaman,” “niyo,” at “iba’t-ibang?”

Kumabit ang makinang “seryoso” at hindi ang makinang tamang Espanyol na “seryo.” Ang tanging standard sa katumpakan ng isang salita’y ang paggamit dito ng mga tao. Siyempre pa, may kapangyarihan ang mga institusyon. Pero kahit mamula na ang lahat ng guro ng wika sa kakasigaw, pag “isa’t-isa” ang ginagamit, “isa’t-isa” ang tamang baybay. Isa pa, ang mga institusyon din ay nagbabago ng isip. Noon “tama” ang “anu-ano,” ito ang itinuturo sa mga eskwelahan. Ngayon, “ano-ano” na (Almario 33). Alam ito ni Almario, kaya nga niya ipinagtatanggol ang paggamit ng “titser” (41-3). Isang araw siguro’y iaabandona na niya ang “Filipinas” (16-7).

“E ano ngayon?” ang tanong nina Deleuze at Guattari. E ano ngayon kung makina ang wika? Marami itong konsekwenzes. May tatlo akong iaanderlayn. Una, ang pagtingin sa wika bilang makina ay nagpapalabnaw sa petisisimo natin sa orihen. Ayon kay Almario, dapat, “kontemporaryo” imbes na “kontemporaryo” dahil galing ito sa “contemporaneo” (44). Pagkakamali rin ang “pesante” dahil mistep ito sa kadenang nag-iisip na dahil “‘presidente’ ang Ingles na ‘president,’ ‘residente’ ang ‘resident,’ at ‘informante’ ang ‘informant,’ puwedeng isunod na pa-Espanyol ang ‘pesante,’ bilang salin ng Ingles na ‘peasant.’ Ang masama, walang ‘pesante’ sa Espanyol” (45). Dahil “pesante” na gamit ng karamihan sa pagtukoy sa mga pesante, hindi na mahalaga kung ito’y mali-maling Espanyol/Ingles. Pwede pa ngang ipagdiwang ang pagiging-nagmula-sa-mali-mali nito. Ang mahalaga ay sa kung ano na ito ngayon maaaring gamitin. Kaya nga walang problema si Villareal na kasama sa jeneyaloji ng sugilanon ang korido’t mga relihiyosong literatura. Ang mahalaga’y mahaylayt ang subersibong potenshal nito. Gayundin, hindi problema ni Guillermo na “galing sa labas” ang diskurso ng paraiso ang inilalapat ni Rafael sa rebolusyonaryong kaisipan ng mga Filipino. Ang mahalaga sa kanya’y ang nalilimin niyang nakapanghihinang resulta ng ganitong pagsipat, kundi man matatawag na nakapanlilinlang. Argumento nga ni Guillermo, alinsunod kay Lope K. Santos, “the material superiority of the colonial/neo-colonial war machine [!] could not have been defeated by any amount of strenghtening of the ‘loob’ and inner ‘liwanag’ though interminable oraciones and the ‘feeding’ of anting-anting. This lesson has been taught from the machine [!!] gunner’s post many times already in Philippines history” (208).

Pangalawang konsekwenz ng pagtingin sa wikang Filipino bilang makina: naiigpawan na ang isyu ng “esensya.” Ano nga ba ang ituturing nating salitang Filipino? Naigigiit ni Villareal ang pagpasok ng mga salitang

Hiligaynon sa wikang pambansa dahil malay siyang maraming salitang Hiligaynon ang mula sa Espanyol, na naging salitang Hiligaynon na. Ang itinuturing na salitang Hiligaynon ang salitang Hiligaynon. Ang itinuturing na salitang Filipino ang salitang Filipino. Wala ibang espesyal na katangian na nagbibigay ng elevated status sa “dalubhasaan” kumpara sa “kolehiyo.” Walang “pangit” na salita, walang “mali ang dating” o “nakakaasiwa.” Hindi siyempre ibig sabihin na gusto kong mas ginagamit ang “kolehiyo” sa “dalubhasaan” ay bawal nang gamitin ang “dalubhasaan.” Ibig sabihin lang, kailangan ding tanggapin ang pagpasok ng “kalej” sa ating bokabularyo. Mas maraming salita, mas mainam.

Nakahugpong dito ang pangatlong punto: bilang makina, hindi komunikatibo ang wika. O sige, hindi hindi komunikatibo ang wika. Pero hindi komunikasyon ang pangunahin nitong layunin o fangshon. Napapatunayan naman ito sa pang-araw-araw na buhay. Madalas hindi nagkakaintindihan ang mga tao, kahit pa pareho sila ng kasarian, uri, etnisidad, edad, relihiyon, at edukasyon. Hindi ito dapat tingnan bilang pagkakamali ng tao o kakulangan ng wika. Imbes, dapat itong ipagdiwang bilang pagpapamalas ng kakayahan ng makinang wika na lumawak pa lalo’t kumabit sa iba (i.e. hindi lang komunikasyon ang kaya nitong gawin). Ano nga ba ang kayang gawin ng wika? Ano ba ang hindi? Kaya nitong kumawala, magpaganda, maglaro, lumikha. Kaya nga kahit hindi (pa) naiintindihan ng mga Manileño ang “gugma” o ng mga Inglesero ang “banig,” mahalaga na ipasok ang mga salitang ito. Ang brut fakt ng kanilang pag-iral ang ipinararamdam. Naaalala dito hindi lamang ang likhang-sining, kundi ang tao mismo. Ang makinang tao, na hindi dapat sukatin sa antas ng yaman o lebel ng pag-aari, na hindi dapat gamitin hanggang mamatay, na hindi nasa mundo para lang magtrabaho at maghirap. Mapipigilan ba nila ang ating paghihimagsik? Sunugin ang lahat ng puwedeng sunugin.

Mga Akdang Nabanggit

Adkins, Brent. *Deleuze and Guattari’s A Thousand Plateaus: A Critical Introduction and Guide*. Edinburgh UP, 2015.

Almario, Virgilio. *Filipino ng mga Filipino*. Anvil Publishing, 2009.

---, patnugot. *KWF Manwal sa Masinop na Pagsulat*. Komisyon sa Wikang Filipino, 2014. kwf.gov.ph/wp-content/uploads/2016/03/

MMP_Full.pdf.

Deleuze, Gilles at Felix Guattari. *What is Philosophy?* Columbia U P, 1995.
---. *Anti-Oedipus*. U of Minnesota P, 2000.

Guillermo, Ramon. *Translation and Revolution*. Ateneo de Manila U P,
2009.

Guillermo, Ramon, at Martin Villanueva. "Introduction." *Kritika Kultura*,
no. 26, 2016, pp. 618-25, journals.ateneo.edu/ojs/index.php/
kk/article/view/KK2016.02632/2102.

Hardt, Michael. "Reading Notes on Deleuze and Guattari." *Duke U*,
people.duke.edu/~hardt/Deleuze&Guattari.html.

Lucero, Rosario. "Mga Tala sa Pagsasalin." *Dulaang Hiligaynon*,
pinagmatnugutan ni Rosario Lucero, Ateneo de Manila U P,
1996, pp. 31-40.

Maceda, Teresita. "Saling Pampanitikan sa Cebuano Tungo sa
Pagpapaunlad ng Wikang Pambansa." *Salin-Suri: Panimulang
Pagmamapa ng mga Larangan Pag-aaral ng Pagsasalin sa
Pilipinas*, pinagmatnugutan ni Galileo Zafra, Unibersidad ng
Pilipinas Sentro ng Wikang Filipino-Diliman, 2009, pp. 165-
76.

Quezon, Manuel III, patnugot. *WIKApedia: Balarila at Aralin sa
Filipino*. Presidential Communications Development and
Strategic Planning Office, 2015. pcdspo.gov.ph/downloads/
WIKApedia_Booklet_2015_ed.pdf.

Pagusara, Don. "Ilang Paglilinaw sa Pagsasalin." *Panulaang Cebuano*,
pinagmatnugutan ni Erlinda Alburo, Ateneo de Manila U P,
1993, p. xxii.

Polo, Biron. Introduksiyon. *Panulaan at Dulaang Leytenhon-Samarnon*,
pinagmatnugutan ni Jaime Polo, Ateneo de Manila U P, 1994,
pp. 1-36.

Rafael, Vicente. *Contracting Colonialism*. Ateneo de Manila U P, 1988.

Villareal, Corazon. *Translating the Sugilanon: Re-framing the Sign*. U of the
Philippines P, 1994.